

Ur *Fjärde Internationalen* 1/1973

Ernest Mandel

SOVJET mot kapitalism eller socialism?

Innehåll

Två metodologiska frågor	1
I vilken utsträckning existerar det fortfarande marknadsförhållanden i SSSR?	3
Konflikten mellan "värdelagen" och "planens logik"	5
Varför har marknadsförhållandena delvis överlevt?	8
Sovjetbyråkratins roll	10
Två mystifikationer	12
Sovjetunionens utvecklingslagar	14

De som känner till den trotskistiska rörelsens historia kan inte undgå att med viss munterhet notera att de debatter om Sovjetunionens klassnatur som utvecklades inom den trotskistiska rörelsen för trettio och fyrtio år sedan nu ger återskall på den offentliga arenan. Det som för en kort tid sedan ansågs som en debatt blott för de invigda, är nu föremål för ”stormakts”-politik. Maoistiska och Chrusjtjovitiska ledare anklagar nu varandra för att ha ”återupprättat kapitalismen”, eller t.o.m. att ha etablerat en ”reaktionär blodig diktatur”.

Munterheten bör inte lämna plats för förvåning. Sovjets öde har från begynnelsen varit intimt sammanlänkat med den socialistiska världsrevolutionens öde. Världsrevolutionens ebb förorsakade en historiskt oförutsedd utveckling av Sovjetsamhället, en utveckling som endast den trotskistiska rörelsen har fått teoretiskt grepp om i hela dess inre dialektik. I övrigt har man bara fört desillusionerade diskussioner om djupet av revolutionens nederlag, eller t.o.m. om den mer än problematiska framtiden för alla socialistiska revolutioner. Men de nya sprången framåt, den internationella revolutionens nya uppsving skapar inte bara bättre materiella, sociala och politiska möjligheter för SSSRs pånyttfödelse, de ger också näring åt en pånyttfödelse av marxismen, vilket ännu en gång gör frågan om ”SSSRs klassnatur” till föremål för passionerad debatt. Eftersom inga andra levande marxistiska tendenser än trotskismen fanns under åren 1933-1953, livnär sig den nuvarande diskussionen oundvikligen på produkter och biprodukter från diskussionen bland trotskister.

Två metodologiska frågor

Sovjetsamhället (och i ännu högre grad de samhällen i Östeuropa som mer eller mindre formats efter dess mönster) är ingen slutgiltig social formation med stabila konturer, med en precis historisk plats i mänsklighetens sociala utveckling. Det är varken ett kapitalistiskt eller ett socialistiskt samhälle, utan ett samhälle i övergång från kapitalism till socialism som kombinerar drag från den socialistiska framtiden med drag från det kapitalistiska förflutna och den kapitalistiska omvärlden. Utan tvivel ligger den väsentliga prestationen i Leo Trotskijs analys av SSSRs natur i att ha formulerat den grundläggande frågan på detta sätt. Efter att länge ha varit den trotskistiska rörelsens exklusiva ägodel, börjar begreppet ”övergångssamhälle” lite i sänder bryta sig in i avantgardets bredare strömningar.¹

Två metodologiska frågor förtjänar emellertid att klargöras, innan vi närmar oss Sovjetsamhället på detta sätt.

Marx hävdade bestämt, att det skulle ha visat sig omöjligt att klarlägga det kapitalistiska produktionssättets grundläggande karaktär eller ens naturen hos själva varan, eller det produktiva arbetet innan kapitalismen uppnått mogen ålder.² Före den industriella revolutionen, i hantverks-, handels- och ockerkapitalets era, var det omöjligt att formulera den kapitalistiska utvecklingens lagar, vilket är den väsentligaste förklaringen till varför så skarpa huvuden som Fysiokraterna gladeligen kunde hävda att bara *jordbruksarbete* var produktivt.

Detsamma gäller för övergångssamhället mellan kapitalism och socialism. Att försöka härleda detta samhälles allmänna utvecklingslagar från enbart det sovjetiska exemplet, för att inte nämna det kinesiska, dvs. från särskilda fall, som p.g.a. en speciell kombination av historiska omständigheter saknar mognad, är lika omöjligt som att försöka härleda den kapitalistiska utvecklingens lagar utifrån det engelska samhället efter 1649 eller 1688.

Naturligtvis är marxismen som metod för social analys (och därigenom sociala förutsägelser) oändligt överlägsen den borgerliga politiskt ekonomiska teorins empiriska grunder. Men den kan inte, inte mer än någon annan vetenskap, helt frigöra sig från beroendet av den sociala infrastruktur på vars bas den utvecklar sig. Vi kommer inte att känna till, inte heller helt förstå, de

¹ T.ex. Paul M Sweezy, Charles Bettelheim, vissa av de oppositionella tjeckoslovakiska kommunisterna som Karel Bartosek (se *Les Temps Modernes*, december 1969), etc.

² Karl Marx, *Introduktion till den politiska ekonomin*.

utvecklingslagar som styr övergångssamhällets dynamik från kapitalism till socialism (samhället under den proletära diktaturens epok), och i synnerhet inte de lagar som styr utvecklingen mot ett fullständigt socialistiskt samhälle, förrän ett sådant samhälle äntligen uppträder under så mogna villkor att det kan utvecklas. Detta skulle ske i ett högindustrialiserat land där proletariatet utgör en stor majoritet, som själv sköter ekonomin och staten, ett land som är definitivt skyddat från alla yttre hot. Fram till dess kan vi försöka utveckla en kunskap på förhand om dessa lagar genom experimentellt arbete och konstant verifiering av teorin. Vi kan försöka närma oss dessa lagar genom successiv approximering. Vi kommer inte att få en bekräftad definitiv klarhet om dem. Detta innebär att slutordet om teorin om SSSR inte kommer att sägas förrän frågan har lösts i praktiken. Dvs. när frågan inte längre existerar. Denna slutsats skulle inte ha misshagat författaren till den elfte tesen om Feuerbach ("filosoferna har endast på olika sätt förklarat världen, men vad det gäller är att förändra den").

Men, även om det i SSSR inte finns ett produktionssystem som redan till fullo har avslöjat sina egna lagar för den historiska utvecklingen, finns där absolut en bestämd socio-ekonomisk formation med en egen inre logik vilken följer en socio-ekonomisk dynamik som måste förstås och förklaras. Skillnaden mellan en särskild socio-ekonomisk formation och ett produktionssätt är att den förra, som produkt av en konkret historisk process, kombinerar de drag som karaktäriserar olika produktionssätt och inte kan förstås annat än i ljuset av den *sammansatta och ojämna* utvecklingen. Men utan att förstå vilket produktionssätt som är det dominerande i en socio-ekonomisk formation kan man inte på ett korrekt sätt analysera den, och än mindre förutse dess framtida dynamik.

Skillnaden mellan en socio-ekonomisk formation och ett produktionssätt har undgått Bettelheim. I ett av sina många arbeten, där han tar upp problemet om SSSRs natur anklagar han oss för att förlägga teorin "utanför historien". Han förstår inte att det är han som förlägger historien utanför teorin.³ Jag har aldrig hävdat att marxismen *bara* är kapabel att analysera "kapitalismen i ren och abstrakt form". Vad jag sagt är helt enkelt att en analys av kapitalismen såsom den verkligheten är, som den konkret har utvecklats, inte kan göras vetenskapligt utan att som *utgångspunkt* ha analysen av "ren kapitalism". I annat fall kommer den att hamna i den vulgära empiricismens fälla. Men man kan självklart inte begränsa analysen till "ren kapitalism" utan att hamna i abstrakt dogmatism som eliminerar historien – dvs. den *sammansatta och ojämna* utvecklingen.

En utmärkt illustration till detta metodologiska fel erbjuds av Bettelheims teori, enligt vilken varuproduktionens överlevande i SSSR och andra byråkratiserade arbetarstater bevisar statens oförmåga att tillägna sig "alla" produkter. Bettelheim frågar sig inte ens huruvida, under loppet av det socialistiska uppbygget, statens tillägnande av "alla" produkter motsvarar planeringens nödvändighet eller "logik", produktionsförhållandenas behov p.g.a. kapitalismens störtande, eller de "förenade producenternas" behov. Han resonerar utifrån villkor som är specifika för SSSR, Kina och Kuba – *knapphetens* och den "primitiva socialistiska ackumulationens" villkor. Men *vad skall man säga* om ett övergångssamhälle i Frankrike eller USA? *Vad skall man säga* om de ökade möjligheterna att tillfredsställa grundläggande behov? *Vad skall man säga* om de ökade möjligheterna till central kalkylering som möjliggjorts tack vare *datamaskiner*? Är det inte mer logiskt att anta, att ju rikare samhället blir, desto mindre kommer staten att behöva "tillägna sig" varje spik, varje äpple eller varje transistor? Är inte byggandet av socialismen i huvudsak varuproduktionens bortdöende? Kommer inte detta bortdöende att karaktäriseras *just* av en allt mindre nödvändighet av centralt tillägnande av alla arbetsprodukter?

³ Charles Bettelheim, *La transition vers l'economie socialiste* (Paris: Editions Francois Maspero, 1968, s. 157. Svensk översättning: *Övergången till den socialistiska ekonomin*, Partisanförlaget, 1970). Vi ska återkomma med en mer detaljerad betraktelse av Bettelheims ideologiska utveckling, vilken tog en ny vändning i hans senaste bok, *Calcul economique et formes de propriete*.

Det är helt riktigt att grunden till övergångssamhällets alla problem ligger, när allt kommer omkring, i produktivkrafternas otillräckliga utveckling.⁴ Denna utveckling befinner sig redan i konflikt – i världsskala – med de kapitalistiska produktionsförhållandena. Produktivkrafterna har inte nått de socialistiska produktionsförhållandenas höjder – åtminstone inte i de länder där kapitalismen har störtats. Men att reducera detta problem till en fråga om ”tillägnande” av produkter vittnar om en osedvanligt kortsynt inställning till hela det komplex av socioekonomiska och politiska motsättningar som finns i ett övergångssamhälle av SSSRs typ, ett land som från början var underutvecklat. Framförallt åsidosätter den det som måste vara utgångspunkten för alla marxistiska analyser av en bestämd socio-ekonomisk formation: produktionsförhållandena.

I vilken utsträckning existerar det fortfarande marknadsförhållanden i SSSR?

Den renässans som diskussionerna om SSSR har fått, har gett nytt liv till en debatt som man länge trott varit avklarad; debatten om orsakerna till varför marknadsförhållandena har överlevt i SSSR. Gilles Martinet anklagar mig för dogmatism då jag hävdar att produktionsmedlen i SSSR huvudsakligen, dvs. så länge som de inte cirkulerar utom statssektorn, inte är varor. Hans sammanfattning är oerhört naiv: ”Oturligt nog existerar denna produktion och denna (varu)-cirkulation. E pur si mouve.⁵ (”Och dock rör den på sig”). Yttrande tillskrivet Galilei som tvingades återta sitt stöd till den kopernikanska teorin att jorden roterade kring solen snarare än att utgöra universums stationära centralpunkt som kyrkodoktrinen ansåg). Som om varuproduktion vore ett naturfenomen som man ”registrerar” som en solförmörkelse. Som om det inte vore frågan om ett av de mest komplicerade *sociala* fenomenen, ett fenomen som bara en grundlig analys av sociala förhållanden – produktionsförhållandena – kan klargöra.

I den berömde fjärde delen av Kapitalets första kapitel, ägnad åt varufetischismen, definierar Marx på det mest klara och kortfattade sättet varuproduktionens rötter och varans natur. Två citat får räcka:

”Bruksföremål kan överhuvud inte bli varor, annat än då de är produkter av inbördes självständiga privatarbeten. Sammanfattande utgör dessa privatarbeten det samhällliga totalarbetet. Producenterna träder i samhälllig kontakt med varandra först genom utbytet av arbetsprodukter, och därför framgår det först genom varuutbytet, att deras privata arbeten har samhälllig karaktär. Eller: först genom de relationer, som uppkommer mellan producenterna inbördes, då de byter sina arbetsprodukter, visar det sig, att privatarbetena utgör länkar i det samhällliga totalarbetet”.

Och som kontrast till denna karakteristiska situation i ett samhälle som domineras av privat arbete och privategendom beskriver Marx några sidor längre fram den karaktäristiska situationen i ett samhälle grundat på socialt ägande av produktionsmedlen:

”Låt oss slutligen för omväxlings skull föreställa oss ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhälllig arbetskraft. ...Förbundets totalprodukt är en samhälllig produkt. En del av denna produkt användes på nytt som produktionsmedel och förblir samhälllig, medan en annan del förbrukas som livsmedel av förbundets medlemmar. Den måste därför fördelas mellan dem. Arten av denna fördelning kommer att växla med själva den samhällliga produktionsorganismens speciella art och producenternas motsvarande historiska utvecklingsnivå. Endast som en parallell till varuproduktionen går vi ut ifrån att varje producents andel i livsmedlen bestäms genom hans arbetstid. Arbetstiden skulle alltså spela en dubbel roll. Den samhällligt planmässiga fördelningen av arbetstiden reglerar den riktiga proportionen mellan de olika arbetsfunktionerna och de olika behoven. Å andra sidan tjänar

⁴ Men bara i sista hand. Det finns en hel serie av förmedlande faktorer mellan denna ”yttersta orsak” och den konkreta historiska processen, vilka kan styra utvecklingen. Dessa inkluderar det revolutionära ledarskapets roll, proletariats medvetenhetsnivå, aktivitetsnivå och självorganiseringsnivå. Det vore ett vulgärt mekaniskt tänkande om man såg dessa faktorer som blott och bart automatiska återspeglings av produktivkrafternas utvecklingsnivå vid varje stadium och i varje land.

⁵ Gilles Martin, *La conquete des pouvoirs* (Paris: Le Seuil, 1968, s. 92)

arbetstiden *också* som mått för varje enskild producents andel i totalarbetet och därmed också mm ett mått för den andel av totalprodukten som han har titt an förbruka. De samhällliga förhållandena mellan människorna, deras arbete och deras arbetsprodukter, blir här enkla och lättfattliga i både produktionen och distributionen”.⁶

Låt oss i förbigående erinra oss att Marx förutsåg en *utveckling* av produktionssättet under socialismen. Den berömda mekaniska uppfattningen enligt vilken det skulle finnas en ”överensstämmelse” mellan produktivkrafternas, produktionssättets och distributionssättets utvecklingsnivå överallt och alltid i varje socio-ekonomisk formation och även i ett övergångssamhälle är kanske en stalinistisk produkt, men kan förvisso inte tillskrivas Marx. Vi återkommer till detta senare.

Vad Marx specificerar i dessa två passager är att varuproduktion inte uppkommer för att inte ”allt tillägnas centralt”, inte heller p.g.a. frånvaron av ”exakta räkenskaper”. Den uppstår enbart p.g.a. *arbetets individuella, privata karaktär*. Om producenternas arbete inte omedelbart identifieras som samhällligt arbete, om det blir samhällligt endast genom att säljas på marknaden, då och endast då existerar varuproduktion.

Det är tillräckligt att åka runt i SSSR eller någon av ”folkdemokratierna” för att få klart för sig om produktionsmedlen verkligen är produkter av ”privatarbete”, förknippade med varandra endast genom marknaden. Detta är uppenbarligen inte alls fallet. Man kan inte gå och köpa sig en fabrik i något fastighetskontor och få nycklarna med sig, man kan inte ens köpa maskinverktyg i en affär. Produktionsmedel som ”cirkulerar inom statssektorn” är inte produkter av ”privatarbete”, är inte privategendom, byter inte ägare, säljs inte på marknaden och är därför inte varor, oavsett vad som sägs av dessa länders ”ekonomer”, vilka har i uppgift att *försvara vissa sociala intressen* snarare än att vetenskapligt analysera verkligheten.

I *Grundrisse*⁷ hade för övrigt Marx redan utvecklat samma ide', genom att i förväg motsätta sig argumenten om (statlig) kalkylering. En noggrann bokföring kommer att bli nödvändig i hjärtat av den gemensamma produktionen: en bokföring som kommer att bli ännu noggrannare än den är idag. Men man får inte sammanblanda den med produktionens varunatur, vilket innebär att arbetets sociala karaktär bara kan konstateras efter det att arbetet är utfört och efter produkternas försäljning – medan arbetet i ett samhälle som baseras på gemensam egendom identifieras som samhällligt arbete *medan* det utförs.

Vad betyder formuleringen arbetets ”direkt samhällliga karaktär” eller ”icke-direkt samhällliga karaktär”? Enkelt uttryckt: i en varubaserad ekonomi är företagets verksamhet *bestämd av deras framgång* på marknaden. Om varorna inte säljs eller säljs under sitt värde (med den normala profiten) minskar avkastningen på investeringarna, varvid det konstanta kapitalet inte kan förnyas fullständigt; en del av arbetarna kommer att avskedas. Det arbete de utfört ”har av samhället inte erkänts som samhällligt arbete”. I en planerad ekonomi fortsätter fabriker som tillverkar produktionsmedel driften oberoende av sin ”finansiella framgång”. Investeringarna – åtminstone de väsentligaste – bestäms av planen, inte av ”bolagets” framgång på marknaden.

Vad gäller frågan om arbetets samhällliga natur, så är en varubaserad ekonomi och en planerad ekonomi i fullständig motsättning till varandra, eftersom den förstnämnda är ett system med privat egendom och det andra ett system med gemensam egendom. I det första fallet härskar värdelagen; det rör sig om privat arbete, vars samhällliga karaktär först kan fastslås efter att det är utfört, efter fullbordat faktum. I det andra fallet rör det sig om en medveten fördelning av materiella resurser till olika produktiva verksamheter. Allt arbete som utförs under dessa förhållanden har en *omedelbar* samhälllig karaktär *även om det hålls på en produktivetsnivå* som är lägre än det samhällliga genomsnittet.⁸

⁶ Karl Marx, *Kapitalet*, Volym I (Cavefors ss.63-64 och s.68)

⁷ Karl Marx, *Fondaments de la critique de l'economie politique* (Paris: Edition Anthropos ss. 110-111).

⁸ Detta fenomen kan rättfärdigas både ekonomiskt och socio-politiskt: emedan produktionsmedlen är kollektiv egendom fördelade till produktionsenheterna av den kollektiva helheten, och då arbetsproduktiviteten vida mer beror

Låt oss nu bevisa motsatsen. Hur är det med de konsumtionsprodukter och produktionsmedel, de verktyg och redskap som säljs på kolchoserna och hantverkskooperativen? Här är det förvisso köpande och säljande, eftersom produkterna skiftar ägare. När en statlig butik säljer en kostym till en arbetare, blir kläderna, som tidigare var kollektivt egendom, privat egendom. Transaktionen är inte bara en bokföringsmanöver. Och bakom affärens juridiska karaktär finns fortfarande den socio-ekonomiska grundlag som Marx upptäckte. Till skillnad från produktionsmedlens distribution bland statsföretagen *regleras inte fördelningen av förbrukningsartiklar bland enskilda av planen*. Sålunda är inte arbete i ett företag där förbrukningsartiklar framställs automatiskt samhälleligt arbete. En del av dessa produkter kan visa sig osäljbara. *Deras bruksvärde kan inte realiserars om inte deras bytesvärde realiserars.*⁹

Sovjetarbetaren har ingen användning för en kostym om den är eller tycks vara för dyr. Och om plagget inte säljs, har det arbete som lagts ner i det gått förlorat. Däremot finns det inget som hindrar att staten använder sig av maskiner även om deras inköpspris är extremt högt. I det första fallet slösas bruksvärdet bort, i det andra fallet förverkligas det. Det är en skillnad som inga skolastiska argument kan dölja, vare sig i teorin eller praktiken.

Konflikten mellan ”värdelagen” och ”planens logik”

Ända sedan Preobrazjenskij gav ut sin bok ”Den nya ekonomin” har marxister allmänt medgivit att hela övergångsperioden mellan kapitalism och socialism kommer att karaktäriseras av en konflikt mellan två fundamentalt skilda former av ekonomisk dynamik, den som bestäms av värdelagen och ” den som bestäms av planens logik. Den förra tenderar att fördela och omfördela ekonomiska resurser i enlighet med varuproduktionens dialektik – d v s köpkraft, strävan efter maximal profit och konkurrens. Den senare tenderar att fördela och Omfördela ekonomiska resurser *oberoende* av marknaden i enlighet med de prioriteringar som medvetet fastställs av dem som planerar ekonomin.

Mellan dessa två ligger en oändlighet av möjliga kombinationer. I den monopolkapitalistiska ekonomin används planeringstekniker för att ”korrigera” de marknadsfluktuationer, som skulle kunna bli katastrofala. I en planerad ekonomi kan och bör marknadsmekanismerna utnyttjas för ett snabbare tillgodoseende av konsumenternas behov och för en bättre anpassning av resurserna till dessa behov. Men alla dessa kombinationer förhindrar inte en konflikt *mellan två former av socio-ekonomisk dynamik* vilka i det långa loppet är oförenliga. Det avgörande slaget kommer helt klart att utkämpas på de stora investeringarnas område. Marknadsekonomin logik leder investeringarna i en riktning som är *motsatt* planeringens logik. Den ekonomiska rörelsen själv omfattar två olika former – cykliska fluktuationer i det första fallet; oavbruten utveckling (fast inte alltid nödvändigtvis i samma takt) i det andra.

Vi ser här vilken skenargumentation det är att låta allt bero på ”fullständigt tillägnande” Om verklig kollektiv äganderätt till produktionsmedlen är för handen, är de strategiska

på denna ”kapitaldonation” än på den individuella eller kollektiva ansträngningen av en grupp arbetare, skulle det vara ologiskt och orättvist att först tilldela en grupp arbetare under-genomsnittet-redskap och sedan straffa dem för konsekvenserna. Ekonomiskt: från det ögonblick då *insatser* och *produktion* börjar *föras samman*, blir förlusten som åstadkoms genom användningen av de produktionsredskap som är under genomsnittet i effektivitet uppenbarligen mindre än den förlust som skulle uppkomma om de inte användes alls. Detta är sant, eftersom alla mer effektiva produktionsresurser redan är tagna i bruk.

⁹ /Pierre/ Naville missar poängen när han säger: ”Privat tillägnande av produkter, liksom konsumtion, har förlorat all individuell karaktär /i SSSR/” (*Le Salair Socialiste*, Paris: Editions Anthropos, 1970, s70). Det är en sak att den allmänna mängden av producenternas konsumtion är socialt förutbestämd – det skulle den vara även i det av Marx beskrivna socialistiska samhället. Det är en helt annan sak att hävda att den *specifika fördelningen* av den allmänna mängden bland en hel mängd olika produkter och tjänster upphör att vara ”individuell”. Detta är inte fallet i SSSR. Det är just på den specifika fördelningens område som ”privat tillägnande av produkter” avslöjar sin individuella karaktär. Ingenting tvingar arbetarna att ge ut sina löner ”enligt planen”.

investeringarnas planerade karaktär säkrad. Kunskap om huruvida ”staten” tillägnar sig 99, 95 eller bara 90% av de produktionsmedel som

framställs är viktig för att fastställa regimen soliditet, tyngdpunkten i ekonomin och eventuella kriser, men det förändrar inte det faktum att investeringarna är *planerade* i motsats till en styrning med hjälp av marknaden.

Vi kan också se hur skenbar den skillnad är som många författare söker införa mellan ”äganderätt som juridisk kategori” och äganderätt som ekonomisk kategori”. Visst finns där en hel mängd sofismer i ekvationen ”nationaliserad äganderätt är lika med folkets äganderätt”. Dessa avslöjades fullständigt av Trotskij.¹⁰ Men det som skiljer ”nationaliserad äganderätt till produktionsmedlen” från privat äganderätt i den *ekonomiska* och inte bara juridiska betydelsen av termen är planeringen av investeringarna. I det första fallet beslutas de på nationell nivå, i det andra fallet beslutas de på bolagsnivå. Resten följer av detta.

Vissa kritiker har anklagat mig för att ”förtingliga” planeringen genom att tala om ”planens logik”.¹¹ Antyder inte denna term att man hänför mänskliga kvaliteter till *saker*, och döljer de mänskliga relationer som ligger bakom tingens rörelser? Tvärtom: sanningen är att dessa kritiker inte förstår att planering omfattar bestämda förhållanden mellan människor, dvs *bestämda produktionsförhållanden*.

Det finns alltför många kritiker som reducerar produktionsförhållandena till enkla förhållanden mellan ”de som arbetar och de som beslutar över deras arbete”, med andra ord till *inre* förhållanden i företagen. Detta är *en* aspekt av produktionsförhållandena i ett förkapitalistiskt liksom i ett kapitalistiskt samhälle. Det är likaså karaktäristiskt för det efterkapitalistiska samhället i övergången mellan kapitalism och socialism. Men det finns en annan aspekt på produktionsförhållandena som undgår dem. I alla samhällen som grundas på en långt driven arbetsdelning, där det mänskliga arbetet objektivt är socialiserat, där ingen ”konsumtionsenhet” kan existera isolerat från andra enheter, finns det bara två sätt på vilka arbetets samhällseliga karaktär kan manifesteras sig: i efterhand genom marknaden eller på förhand genom planen. Långt ifrån att vara något ”ting”, eller ett ”förhållande mellan ting”, är alltså planeringen *en bestämd helhet av de mänskliga produktionsförhållanden vilka säkrar den direkt samhällseliga karaktären hos producenternas arbete*.

Sweezy har intagit en liknande ståndpunkt till den historiskt olösliga motsättningen mellan plan och marknad. Han har insett att övergångssamhället kan röra sig bakåt mot kapitalismen lika väl som framåt mot socialismen. Trotskij kom fram till exakt samma slutsats för trettiofem år sedan.¹² Men Sweezy har dragit den felaktiga slutsatsen att allt beror på ”avsiktliga” beslut *inom byråkratin*. Byråkratins ”teknokratiska” flygel skulle vara den kapitalistiska restaurationens språkrör, medan sådana gamla auktoritära byråkrater som Brezjnev och Kosygin skulle försöka hejda processen.¹³ En sådan slutsats eliminerar helt det ”avpolitiserade” proletariatet från prognosen, ett drag som också kännetecknar Sweezys analyser av de imperialistiska länderna (se slutsatsen i Monopolkapitalet). Det är att underskatta den *nyckelroll* som produktionsförhållandena spelar i varje socio-ekonomisk formation inklusive SSSR.

”Övergången från dirigerande till vägledande planering” – för att ta upp Bettelheims tes som den presenteras av Martinet – innebär just en upplösning av de produktionsförhållanden som, vilket vi just sett, ligger bakom planering. Konkret innebär det att arbetare inom industrin åter kan avskedas, att den massiva arbetslösheten ånyo framträder, att ekonomin orienteras mot en prioritering av de branscher som bäst svarar mot ”likvid efterfrågan” (både inre och yttre) snarare än mot dem som – åtminstone på lång sikt – garanterar ekonomisk och social tillväxt. Det är utan

¹⁰ Leon Trotskij, *Den förrådada revolutionen*, Partisan, kap. 9, ”Sociala förhållanden i Sovjetunionen”.

¹¹ Text av Chris Harman, *International Socialism* dec.-69 -jan.-70, s. 38.

¹² Leon Trotskij, *Den förrådada revolutionen*.

¹³ *Monthly Review*, Vol. 20, No. 10, mars 69, ss. 15-17.

tvekan förhastat och alltför pessimistiska att anta att alla dessa radikala förändringar skulle vara möjliga i SSSR utan att framkalla en våldsam reaktion från proletariatet och utan att arbetarklassen politiseras. Det som hände i Tjeckoslovakien 1968 och framför allt det som har hänt i Jugoslavien efter den ”ekonomiska reformen” visar, i vilket fall som helst, att min ”optimistiska” hypotes är välgrundad: *Det kommer att vara omöjligt att upplösa de på planering baserade produktionsförhållanden som växte fram ur Oktoberrevolutionen i SSSR utan att först krossa sovjetproletariatets våldsamma motstånd.*

Återupprättandet av kapitalismen kan lika lite som dess avskaffande ske ”gradvis”. Det kan också bara ske genom en våldsam, plötslig och radikal omstörtning av produktionsförhållandena.

För att visa hur fel de kritiker har som betraktar den nationaliserade äganderätten till produktionsmedlen som ”rent formell”, har jag i en polemik mot de engelska anhängarna av ”statskapitalism” försökt demonstrera logiken i de ekonomiska ”reformer” som nu genomförs i SSSR.

Tvärtemot vad de ytliga hel- och halvmaoistiska kritikerna i Väst anser... innebär reformerna inte att kapitalismen återinförs i Sovjetunionen. De innebär inte att profiten blir den drivande kraften för den ekonomiska tillväxten d v s börjar styra investeringarna ”spontant” från branscher med lägre profit till branscher med högre. Ingen verklig konkurrens i kapitalistisk bemärkelse (dvs konkurrens för försäljning på en anarkistisk marknad förekommer. Produktionsmedlen har inte blivit varor. Vad som inträffat är snarare att man begagnar en pseudo-marknad för att optimera resursutnyttjandet helt efter de linjer som den avlidne Oscar Lange föreslog redan på 30-talet.

Men innebär dessa reformer ett jämt och rationellt utnyttjande av den planerade ekonomins resurser, så att en maximal produktionstillväxt uppnås? Ingalunda. De ersätter bara en mängd motsättningar med en annan. Byråkratins inkomster är nu i allt högre grad knutna till fabriken 'framgång' på 'marknaden'. Men denna 'framgång' beror inte bara, eller ens huvudsakligen, på ett rationellt utnyttjande av de givna resurser fabriken har till sitt förfogande. Den beror också, och framför allt, på fabriken teknologi (d v s de nyinvesteringar som sker) och på det givna förhållandet mellan de 'priser' fabriken måste betala för vad den 'köper', av den arbetskraft den måste använda och dess lönekostnader å ena sidan, och de 'priser' samma fabrik får för vad den 'säljer' å andra sidan. Så länge dessa priser, investeringarnas mängd och form samt storleken av arbetskraft och löner bestäms av planen, så länge kommer byråkraten snabbt att känna sig lurad av de nya åtgärderna. Han kommer att säga: ”Ni vill att vi ska producera 'optimalt', men ni ordnar från början så att det faktiskt är omöjligt.”

Således måste de ekonomiska reformerna släppa lös en konstant dragkamp av en ny typ mellan planen och byråkraterna som administrerar produktionsenheterna. Den gamla dragkampen gällde huvudsakligen resursfördelningarna (byråkraterna överskattade systematiskt fabrikenas behov av arbetare och kapital, medan de underskattade deras produktionskapacitet). Den nya dragkampen kommer att gälla beslutanderätten. Fabriksdirektörerna kommer att kräva rätten att anställa och avskeda arbetare som de vill. De kommer att kräva rätten att ”förhandla” om lönerna (regionalt, lokalt eller t o m bransch- eller enhetsvis) i enlighet med ”marknadsvillkoren”. De kommer att kräva rätten att behålla större delen av ”sina” fabrikers ”profit” för egna investeringar. De kommer att begära att en ökande (och särskild) andel av de totala investeringarna ska ombesörjas självständigt av dem själva, i ”deras” fabrik. Framför allt kommer de att kräva att själva, utifrån det ”marknaden” bjuder få sätta priserna på de produkter de ”säljer”. Och ”planerna” kommer naturligtvis att våldsamt motsätta sig alla dessa krav, eftersom de går tvärtemot den centrala planeringens elementära principer och behov.

Låt oss för ett ögonblick anta att fabriksdirektörerna hade framgång med sina krav, och att de gradvis erövrade dessa ytterligare rättigheter (detta är faktiskt det som kommer upp i SSSR-debatten idag: ”ökade rättigheter för fabriksdirektörerna”). Vad skulle resultatet till slut bli av en sådan process? Vi skulle vara tvungna att ta bort citationstecknen runt orden 'marknad', 'köpa' och 'sälja'. Om varje fabrik gjorde sina egna investeringar, försökte sätta sina egna priser, förhandla om sina egna löner, osv, skulle den bli en oberoende firma. Marknaden skulle sedan ”medla”

mellan dessa bolag och skapa priser som inte längre vore bestämda av planen, utan av marknadskrafternas samspel. Kapital skulle i sådana fall strömma från mindre till mer räntabla branscher. Det skulle inte längre vara planen utan detta kapitalflöde, som skulle bestämma de allmänna linjerna för ekonomins tillväxt. Fler och fler bolag skulle också finna det lönsamt att exportera en del av sina produkter i stället för att sälja dem på den inhemska marknaden. Man skulle också upprätta direkta förbindelser med utländska bolag, bolag som i allt större utsträckning också skulle sälja på den ryska marknaden, lika väl som exportera kapital till Sovjet. Vidare skulle tillväxten av individuella investeringar oundvikligen leda till överinvesteringar, som i en marknadsekonomi bara kan rättas till genom periodiska kriser med överproduktion och arbetslöshet...

I ett sådant fall skulle sovjetekonomin naturligtvis ha blivit en kapitalistisk ekonomi, ett synligt faktum som bara väntade på att erkännas av alla, t o m den dogmatiska och närsynte Mandel. Men skulle det vara en "statskapitalistisk" ekonomi? Hela processen startade därför att fabriksdirektören, vars lön var knuten till fabriken "profit", fått en möjlighet att bestämma denna "profit" genom egna beslut (dvs genom att ha kontroll över de flesta av de beslut på vilka profiten beror). Men så snart som han nu lyckats med detta, har han ett ännu starkare motiv att behålla "sin" fabrik resten av livet, och att överföra den till sina barn och sin familj. Föreställ er hur lurad han skulle känna sig efter att ha lyckats göra en fabrik till en "lönsam" affär, om han sedan skulle överföras till en förlustbringande fabrik (med den förlust av inkomster som detta skulle medföra för honom!) Processen skulle alltså bara kunna sluta med återinförandet av privategendom. Men tom innan det gått så långt skulle banden med utländska företag bli allt starkare, villor skulle ha köpts på främmande kuster och berg, och banktillgodohavanden i utländska banker skulle användas för "räntabla investeringar" (t ex köp av utländska lager och aktier).¹⁴

När man tänker igenom denna framställning så finns *alla* de beskrivna konflikternas utgångspunkter med i dagens Sovjetsamhälle, och de återspeglas också i den ekonomiska litteraturen i SSSR. Den mystifierande karaktären i Bettelheims tes om "fabriksägandets dubbla natur" och om "tillägnandets dubbla natur" bekräftas ännu en gång. Den döljer den oförsonliga kampen mellan två former av ekonomisk dynamik, vilka förvisso i den yttersta analysen avspeglar två diametralt motsatta klassintressen. Liksom kapitalism och privat ägande av produktionsmedlen inte är förenliga med en ekonomi i vilken de strategiska besluten för den ekonomiska utvecklingen är oberoende av bolagsbeslut och den individuella lönsamhetens kriterier, på samma sätt är socialistisk planering och kollektivt ägande av produktionsmedlen oförenliga med en ekonomi i vilken de centrala beslut som styr utvecklingen bestäms av marknaden och företagens individuella lönsamhet.

Varför har marknadsförhållandena delvis överlevt?

En del av mina kritiker hävdar att jag, samtidigt som jag påstår att marknadsrelationerna i Sovjet strider mot de produktionsförhållanden som skapades genom Oktoberrevolutionen, "i smyg" återupprättar dessa med hjälp av "ett speciellt förhållande – knapphet". Låt oss närmare undersöka varför förbrukningsartiklar har förblivit varor i SSSR och "folkdemokratierna"

Vi har redan sett att det enligt Marx inträffar *en förändring* av distributionssättet efter att ett nytt produktionsätt, baserat på kollektivt ägande av produktionsmedlen, etablerats. I sin "Kritik av Gothaprogrammet" skiljer Marx mellan två successiva distributionssätt: a) den socialistiska fasen, där fördelningen bestäms av mängden utfört arbete – med hjälp av arbetskuponger – och b) den kommunistiska fasen där fördelningen sker efter behov.

Vidare slår Marx kategoriskt fast att distribution baserad på mängden utfört arbete motsvarar borgerliga distributionsnormer och medför att den borgerliga rätten finns kvar.

¹⁴ Ernest Mandel, *The Inconsistencies of State Capitalism* (London: International Marxist Group, 1969, ss. 14-15)

Idag kan vi på basis av erfarenhet och teoretiska slutsatser konstatera att det före det s k socialistiska skedet kommer att finnas ytterligare ett skede, en övergångsperiod mellan kapitalism och socialism under vilken inte bara borgerliga distributionsnormer kommer att finnas, utan där distributionen av de flesta förbrukningsartiklarna kommer att ske med hjälp av en universell ekvivalent (dvs pengar),

”Förklaringen till detta har framlagts många gånger, men låt oss gå i genom den än en gång. Låt oss anta att man, dagen efter kapitalismens störtande, slopar pengarna helt. Låt oss vidare anta att det fortfarande råder en relativ brist på förbrukningsartiklar.

Producenterna tilldelas då andelar från konsumtionsfonden i form av ”arbetskuponger”. Icke-produktiva medlemmar i samhället (barn, pensionärer, sjuka etc) erhåller samma sorts kuponger. Men det går inte att förhindra att dessa kuponger cirkulerar. Om de uttrycks i termer av faktiska mängder av varor och tjänster (som kupongerna i ett ransoneringshäfte) kommer skillnaden i behov hos olika konsumtionsenheter att tvinga fram en cirkulation. Ickerökare kommer att byta ut sina ”cigarettkuponger” mot ”chokladkuponger”, och om kupongerna uttrycks i samma måttenheter, kommer en cirkulation också att uppstå genom att olika förbrukningsartiklar representerar olika kvantiteter arbete. (Olika mängd arbetstid).

Sist men inte minst, en kupong som representerar ”1/10 arbetstimme” och som fritt kan bytas mot en mängd olika varor och tjänster *är redan en universell ekvivalent*.

Det blir alltså nödvändigt att utföra en noggrann beräkning av det utförda arbetet i ett övergångssamhälle. Men, vi har att göra med ett samhälle i vilket produktivitetstillväxten är synnerligen snabb. En arbetstimme idag producerar bara 9/10 av vad en arbetstimme producerar nästa år, och den producerar redan 11/10 av vad föregående års arbetstimme producerade. Inom en sektor är produktiviteten mer avancerad än i en annan; i ett företag står den på en högre nivå än i ett annat.

Till skillnad från vad som sker under kapitalismen (och i varje marknadsekonomi), kommer arbetarna i ett samhälle där produktionsmedlen ägs kollektivt inte att belönas på basis av ”sitt” företags större eller mindre produktivitet. Men just av denna anledning måste samhället skaffa sig en ytterligt noggrann och total överblick över arbetsförbrukningen och lika noggrant jämföra förbrukningen av produktionsenheter i olika branscher med ”genomsnittet” i nationella och internationella sektorer. Dessa kalkyler måste utföras med hjälp av en gemensam måttenhet, t ex en arbetstimme som uttrycker alla olika industrisektors genomsnittliga produktivitetsnivå. Men, denna ”arbetstimme” är långt ifrån identisk med den standardarbetstimme (tio gånger 1/10 arbetstimme) som används vid tilldelningen av arbetskuponger. Den förra *inkluderar* skillnaderna i produktiviteten, den senare *exkluderar* dem. Den förra förändras från år till år, den senare bör förbli relativt stabil.

En tredje svårighet uppstår när det är fråga om att göra långsiktiga projekteringar (av utvecklingsplanerna). Genom att räkna med ”arbetstimmar” från ett basår, kommer vi uppenbarligen efter ett visst antal år att uppnå nya ”timmar” som är dubbelt så produktiva. Men en långsiktig planering kräver en måttenhet som är oberoende av tiden. En stabil valuta som måttenhet är därför bäst ur alla synvinklar, dels för att underlätta jämförelser mellan den del som går till samhällets samlade produktionssträvan; dels för att underlätta standardiseringen av producenternas konsumtion och, om man så vill, för att i möjligaste mån klargöra alla socio-ekonomiska relationer.

Den *monetära formen* för distribution av förbrukningsartiklar är alltså en funktion av den relativa bristen på dessa varor i övergångsperioden mellan kapitalism och socialism. Den har ett socialt innehåll så länge förbrukningsartiklarna är privatägda och så länge det arbete som går åt till deras produktion därför är icke-samhälleligt (oplanerat) arbete. Formen, lika väl som innehållet, börjar försvinna i samma mån som de grundläggande behoven blir tillfredsställda, och fördelning ”efter behov” utvidgas till att gälla betydelsefulla varor och tjänster. Det är en lång process som kommer att sträcka sig genom hela övergångsperioden och även in under socialismen. Däremot har den

monetära formen *inte* samma sociala innehåll då det gäller produktion av produktionsmedel och då det gäller ekonomisk kalkylering. Så länge som kollektivt ägande och samhällelig planering av investeringarna är förhärskande, kommer monetära former inte att ge upphov till marknadsfenomen.

Det är alltså en fråga om två olika typer av produktionsförhållanden – även om de är intimt sammanflätade inom sovjetekonomin. Dynamiken i denna växelverkan kan nu specificeras. De borgerliga fördelningsnormerna, som alltjämt existerar, reagerar på de planerade produktionsförhållandena i sådan utsträckning att de skapar – under förhållanden då det råder brist – en stark tendens till att sammankoppla inkomsterna inte bara med arbetsinsatsen, utan också med arbetets relativa produktivitet, eftersom denna har beräknats och därför är känd. Denna koppling kan vara individuell eller kollektiv. Den kan upplösa eller förstärka solidariteten mellan arbetare i ett företag, en ort eller en industrisektor. Den kommer alltid att *accentuera ojämlikheten bland de förenade producenterna och kommer därför att bli en subjektiv kraft för oenighet dem emellan.*

Beräkningen av varje produkts och varje företags nettokostnader, vilken är absolut nödvändig för all seriös planering under övergångsperioden, kommer på samma sätt att ge upphov till en tendens att beräkna *företagens individuella lönsamhet*, vilket i sin tur verkar upplösande på planen (de ovan beskrivna planerade produktionsförhållandena).

Dessa två processer motsvarar inneboende, objektiva motsättningar i övergångsperioden, vilka inga som helst undanflykter kan överbrygga. En riktig revolutionär politik, ett omfattande engagemang från massornas sida i det politiska och ekonomiska livet och en hög medvetenhet bland proletariatet, *underlättar* en lösning av dessa motsättningar. En fortlöpande byråkratisering av förvaltningsmekanismerna och uppkomsten av ett privilegierat byråkratiskt skikt som monopoliserar förvaltningen av staten och ekonomin, och undanhåller massorna allt politiskt och ekonomiskt deltagande, fördjupar däremot dessa motsättningar.

Men grunderna till dessa motsättningar är objektiva och historiska. De svarar mot en nivå i utvecklingen av produktivkrafterna som ännu inte tillåter de nya produktionsförhållandena att spontant konsolideras i ett klimat med växande social rikedom och skapande entusiasm hos producenterna. Marx är mycket noga med att alltid nämna dessa två villkor, det ena objektivt och det andra subjektivt. Det subjektiva villkoret utgår bara i *sista hand* ur det objektiva villkoret, men kan på samma gång temporärt stå före detta. Samtidigt som förbrukningsartiklarnas varukaraktär efterhand upphör, försvinner också nödvändigheten att exakt beräkna arbetsförbrukningen, och den därav bestämda tilldelningen till producenterna. Ju mer produktivkrafterna tillväxer, desto mer kommer "fördelningen efter behov" att utsträckas till allt fler sektorer av varor och tjänster, desto mer kommer "privat ägande" av "förbrukningsartiklar" att dö bort inför överflödet, desto mer kommer "ökad inkomst" att upphöra att vara motivet för den enskilda individens ekonomiska aktivitet – och desto mer kommer de nya produktionsförhållandena att definitivt befästas utan några störningar från "marknadsförhållanden", "penningcirkulation" eller "tendenser till privat berikande".

Sovjetbyråkratins roll

Men låt oss inte glömma att SSSR inte är något klassiskt "övergångssamhälle". Det är ett *byråkratiskt degenererat* samhälle som, med Lenins ord, byråkratiskt deformerats efter inbördeskriget. Det är omöjligt att beskriva den socio-ekonomiska dynamiken hos denna specifika formation utan att nämna den särskilda roll som byråkratin har spelat i åtminstone 45 år.

Författare som Bettelheim och Sweezy, vilka konfronteras med sitt eget politiska förflutna och med den obehagliga uppgiften att definiera Stalins och stalinismens roll i den process, som hotar att återupprätta kapitalismen i SSSR, undviker vanligen denna svårighet genom att inte nämna den. De argument som maoisterna räknar upp som bevis på att kapitalismen återupprättats i SSSR var samtliga närvarande under Stalins tid i samma eller tom högre grad än idag. Trots det har man

inte dragit några teoretiska slutsatser om detta.¹⁵ Bettelheim slingrar sig lös med en plötslig manöver: processen är ”politisk”, den har inget gemensamt med varuproduktionens större eller mindre betydelse. ”Den nya bourgeoisin” tog makten vid SUKP:s Tjugonde kongress.¹⁶ Om vi frågar *genom vilka förändringar i produktionsförhållandena eller produktionssättet* som detta återupprättande av kapitalismen, denna kontrarevolution, tog sig uttryck, får vi veta att ”politiken måste sättas främst”. ”Övergångssamhället” SSSR har utan tvivel i *decennier* fungerat enligt samma ekonomiska mekanismer, med samma utvecklingslagar och med samma fundamentala motsättningar utan att våra metafysiker på något sätt förvånades däröver...

Byråkratin är ingen ny härskande klass. Den spelar ingen grundläggande eller oundgänglig historisk roll i produktionsprocessen. Den har inte någon historisk uppgift att säkra ”accelererad ekonomisk tillväxt”. Proletariatet skulle kunna fullgöra samma funktion mycket väl under socio-politiska förhållanden som vi ofta preciserat. Anhängarna till teorin om ”statskapitalism” *tilldelar faktiskt byråkratin en oändligt mycket viktigare och progressivare roll*, än vad Trotskij eller Fjärde Internationalen någonsin har gjort. För oss är byråkratin bara produkten av en tillfällighet i den historiska utvecklingen, på samma sätt som åtskilliga olyckshändelser inträffade under övergången mellan feodalism och kapitalism (t ex Whigadelns politiska maktutövande i Storbritannien efter den ”ärorika revolutionen” 1688 och de preussiska junkrarnas halvfeodala kast som satt vid makten under den triumferande imperialistiska tyska bourgeoisins era mellan 1870 och 1914, för att bara nämna två fall). För ”statskapitalismens” teoretiker blir byråkratin ett nödvändigt redskap för ”primitiv ackumulation” i Ryssland.

Eftersom den inte är en klass, utan bara en parasitisk utväxt från proletariatet, *har byråkratin inga politiska, sociala eller ekonomiska medel till sitt förfogande för att få försvaret av dess egna särskilda materiella intressen att sammanfalla med utvecklingen av det produktionssätt ur vilket den hämtar sina privilegier*. I det kapitalistiska samhället säkras ett sådant sammanfall av den på privat egendom grundade konkurrensen: varje kapitalist garanterar, genom att se till sina egna intressen, systemets utveckling med den största ”rationalitet” som tänkas kan inom ramen för marknadslagarnas anarki.

I ett övergångssamhälle mellan kapitalism och socialism, förvaltad av förenade producenter, inträffar en liknande förening: producenternas intresse av att minska sin arbetsinsats och på samma gång öka sin konsumtion, skapar den mekanism genom vilken planerad tillväxt kan förverkligas; inte automatiskt i optimala proportioner, men ändå inom gränser som säkrar fortsatt utveckling av den sociala rikedomen.

Det finns inget av detta i SSSR eller i något annat samhälle där byråkratin tillskansat sig förvaltningen av ekonomin och staten. Byråkratins särskilda intressen är väsentligen att bibehålla och utvidga sina egna *konsumtionsprivilegier*. Förvaltningsmonopolet upplevs bara som ett medel att nå detta mål. Den nationaliserade egendomen försvaras bara med detta mål i tankarna. Att som kamraterna Kuron och Modzelewsky upptäckta en fanatism hos soyjetbyråkraterna att ”producera för produktionens egen skull”, innebär att man missförstått ett fundamentalt drag i sovjetbyråkratins beteende *från 1923 till idag*: byråkraterna har oavbrutet motsatt sig planekonomins behov, vilket varje gång inneburit att tillväxten understigit den nivå som annars under de rådande omständigheterna mycket lätt skulle kunna uppnås, för att inte tala om optimal tillväxt.

Ingen social kast i historien har någonsin administrerat den sociala överskottsprodukten på ett oegennyttigt sätt. Om den stalinistiska epoken karakteriseras av att byråkratin upphöjs till en social kast, som har monopolkontroll över statens och ekonomins förvaltning, då följer att

¹⁵ ”Leninism or Social-Imperialism”, *Peking Review*, No 17, 24 april 1970.

¹⁶ *Monthly Review*, Vol. 20. No 10. mars 1969, ss. 5-7. Detta är uppenbarligen ett ”bekvämt” sätt att sopa åt sidan del faktum att trots ”Kulturrevolutionen”, alla de grundläggande motsättningar som karakteriserade Stalins, Chrusjtjovs och Brezjnevs Ryssland existerar i dagens Kina. Detta är sant inte bara därför att produktivkrafternas låga utveckling inte tillåter att marknadsförhållandena försvinner, utan också därför att det knappast förekommer någon förvaltning av ekonomin av de ”förenade producenterna”.

byråkratins konsumtionsintressen verkar som *den ekonomiska tillväxtens sociala drivkraft*. Och eftersom de produktionsförhållanden som fötts ur det kollektiva tillägnet av produktionsmedlen (dvs planförhållanden) kräver en ekonomisk tillväxt av annat slag, råder en ständig konflikt mellan de två. Sovjetekonomins ”spänningar”, ”kriser” och ”reformer.” efter den första femårsplanen (dvs sedan den privata sektorn i stor utsträckning eliminerats) kan hänföras till denna intressekonflikt. Genom en av de störningar som vi tidigare nämnde, befrämjas denna konflikt av den ”varuform” som företagets redovisning till staten och produktionsmedlens cirkulation anta. När maskinernas ”värde” omräknas i rubel, utsätts byråkraterna för tusen¹⁷ frestelser att profitera på detta ”värde”, dvs stjäla från staten och därigenom åstadkomma en ”primitiv ackumulation” på dess bekostnad. De begagnar ofta dessa metoder till att ”uppfylls planen” (till den grad att deras egna inkomster blir funktioner av detta ”uppfyllande”). Det här vi återfinner det element av sanning som finns i Bettelheims tes om ”den dubbla naturen i äganderätten till produktionsmedlen”.

Om knapphet och en allmän önskan efter personlig förmögenhet existerar sida vid sida *och om arbetarklassen inte har kontroll över alla viktiga ekonomiska och politiska beslut* då kan byråkraterna undandra en del av kapitalvaruproduktionen från ”planerade kanaler” och själva skapa ”parallella kanaler” (den svarta eller den grå marknaden). Men denna kärna av sanning i Bettelheims tes tjänar bara till att förkasta tesen som helhet ännu smidigare. Det är uppenbart att denna avvikelse inte är *orsaken* utan *snarast effekten* av marknadsfenomenens kvarlevnad. Och det är lika klart att om de produkter som försvinner in i de ”parallella kanalerna” är varor, då har de produkter som inte går den vägen en annan social natur, d v s de är inte varor. Allt för oss alltså tillbaka till det problem som ställdes i början: vad bestämmer den *huvudsakliga* fördelningen av produktionsmedlen, planen eller marknaden? För dagens SSSR är svaret självklart.

Två mystifikationer

Pierre Naville, som tidigare vant oss med flera seriösa arbeten (inklusive volym I av hans *Le Nouveau Leviathan*), har försökt utveckla en egen uppfattning om SSSR:s natur.¹⁸

Han tar en mellanväg mellan de trotskistiska och statskapitalistiska teorierna och kallar sovjetekonomin ”statssocialistisk”. Han hävdar att sovjetekonomin är en *del av ett enda världssystem styrt av värdelagen och ackumulationen av kapital*. Han faller således offer för två mystifikationer som statskapitalistteorins partisaner har upprepat i det oändliga i nästan ett halvt sekel, i Otto Bauers och Mensjevnikernas efterföljd.

Låt oss först betrakta den andra aspekten av frågan. Naville säger sig härleda varukaraktären i all sovjetisk produktion från arbetets lönekaraktär. Hela problemet reduceras till en slutsats: där det finns löner måste det råda exploatering och följaktligen ”kapital” — det döda arbetets exploatering av det levande. I SSSR är lönearbete allmänt. Därför måste exploatering råda.¹⁹ Den enda skillnaden från kapitalismen som Naville tillåter, är att mervärdet tillägnas kollektivt, inte individuellt. Det är lätt att plocka sönder denna ”slutsats”. Naville nämner själv det faktum (som

¹⁷ Naville hävdar underligt nog att man inte kan förneka att produktionsmedlen är varor eftersom alla dagens sovjetekonomen talar om värdelagens allmängiltighet. (*Le Salaire Socialiste*, Vol. I, s. 25). Med användning av samma logik kunde man lika gärna hävda att man inte kan påstå att arbetet exploateras i de kapitalistiska länderna i Väst eftersom alla dagens väst-ekonomier stöder gränsnytt-teorin, vilken bestrider att denna exploatering existerar. Naville tycks glömma, att det råder en byråkratins diktatur i SSSR, ”vilken utövar den strängaste censur på alla arbeten som tillåts bli publicerade. Vad vet vi om åsikterna bland de sovjetiska teoretikerna som inte tillåts publicera sina skrifter?”

¹⁸ Pierre Naville, *Le Salaire Socialiste* (denna tvåbandsstudie utgör de andra och tredje volymerna i ett större verk, *Le Nouveau Leviathan*).

¹⁹ Detta är ingen överdrift. Här följer vad Naville skriver (aa s. 133)

”Där det finns löner, likgiltig deras form eller nivå, finns definitionsmässigt /sic/ mervärde (i förhållande till dessa löner), eftersom löner förutsätter ett utbyte (?) och detta utbyte medför en grundläggande ojämlikhet i utbytet mellan arbetskraft och produkt. Mervärde följer av denna ojämlikhet”.

Trotsky gjorde före honom och som jag gjort i *Marxist Economic Theory*) att arbetare som tillhör ett kooperativ kan sälja produkter som tillhör dem – i detta fall sin arbetskraft – till kooperativet. Måste detta innebära ”exploatering”? Inte alls. Om skillnaden mellan vad denna arbetskraft producerar och vad arbetarna erhåller tillhör ett demokratiskt och jämlikt kooperativ som styrs av producenterna, inklusive dem själva, är det inte lätt att se var ”exploateringen” kommer in.

Löner som en monetär form för fördelning från konsumtionsfonden innebär inte automatiskt ”utsugning” av arbetskraft. SSSR är förvisso inget demokratiskt styrt kooperativ. Byråkratin tillskansar sig en del av den sociala merprodukt som arbetarna producerar. Men detta i sig själv omvandlar inte automatiskt detta tillägnande till *kapitalistisk utsugning* vilket är utsugning av ett mycket speciellt slag och som följer särskilda utvecklingslagar.

”Strävan efter allt större mervärde beror på nödvändigheten, lika oundviklig i statsocialism som i kapitalism, att komma över profitkvotens tendens att falla på grund av en förändring i kapitalets organiska sammansättning till det fasta kapitalets fördel”, skriver Naville (s. 132). Detta är att med kluven tunga på att mystifierande sätt kringgå sakfrågan. Den oundvikliga nödvändigheten att sträva efter ökande mervärde är ett resultat av det faktum som Marx fastslagit många gånger, att kapital är otänkbart utom i form av ”olika” kapital, dvs *som resultatet av konkurrens*. ”Strävan efter ökande mervärde” måste förklaras med konkurrensen och bara konkurrensen. Kapitalisten är ingen ”ackumulationsfanatiker” utan någon anledning. Han blir det under konkurrensens gissel och enbart därför.

Om man eliminerar den *ekonomiska nödvändigheten* att ackumulera kapital (vilket syftar till att slå ut konkurrenterna genom att minska produktionskostnaderna, genom köp av mer teknologiskt avancerat fast kapital), kan man inte se någon anledning till varför kapitalisten alltid skulle jaga efter ett allt större mervärde. Inte heller kan man förstå varför ”kapitalets organiska sammansättning” ständigt tilltar. En ”kapitalism utan konkurrens” vore en stagnerande kapitalism.²⁰

Nu finns det ingen konkurrens i SSSR eftersom det är staten som äger produktionsmedlen. Det finns ingen ”nödvändighet” att ”sträva efter ett ökande mervärde”. Även sovjetekonomerna har utvecklat schan som visa att fortsatt tillväxt med stor hastighet är fullt genomförbart trots att förbrukningsartiklarnas procentuella andel i den totala produktionen bibehålls eller till och med ökas. På de tusen sidorna i Navilles bok finns inte en enda mening som anför bevis för motsatsen, dvs bevis för ”nödvändigheten” att sträva efter ”ett ökat mervärde” i SSSR.

Men, säger anhängarna till teorin om statskapitalism, det råder ju faktiskt konkurrens mellan SSSR och de kapitalistiska västländerna. Nödvändigheten att öka ackumulationen av *kapital* att införa beteenden som liknar den kapitalistiska ekonomin följer av denna konkurrens. Naville framför detta argument utan att någonsin helt omfattar det. Vi har återigen att göra med en väldig mystifikation.

Varje icke-kapitalistisk socio-ekonomisk formation har tvingat försvara sig mot trycket från kapitalistisk industri likaväl som från kapitalistiska arméer. Detta gällde för Kina och Japan från 1500-1800-talet; det gällde för Lenins och Trotskijs Ryssland; det gäller för Stalins och Brezjnevs.

Men denna nödvändighet leder inte automatiskt till ett upprättande eller återupprättande av kapitalism eller av ”utsugning” av lönearbetaren likvärdig med kapitalismen. Anpassning är inte den enda formen av självförsvar. För att bevisa att västkapitalismen genom konkurrens *tvingar sovjetbyråkraterna* att utsuga sina egna arbetare, skulle det vara nödvändigt att visa att det rör sig om *konkurrens att sälja* varor på samma marknad. För detta är den enda process som inför denna ”järnhårda nödvändighet”. Uppenbarligen är så inte fallet i SSSR. Sovjet utbyter genom handel knappt 1% av nationalprodukten med de avancerade kapitalistiska länder som har en högre

²⁰ Kanske man svarar: men ökar inte kapitalets organiska sammansättning p g a kapitalisternas ansträngningar att sänka lönerna genom att ersätta ”levande arbete” med ”dött arbete”? Vårt svar skulle bli att i konkurrensens frånvaro *tvingar* inget kapitalisten att sänka lönerna, särskilt under en period av ekonomisk *stagnation*, då lönerna redan kommer att vara låga som en följd av den massiva arbetslösheten som är oundviklig under dessa villkor.

genomsnittlig arbetsproduktivitet än den sovjetiska. För att hävda att det är för att ”sälja” denna enda procent som byråkraterna ”grymt utsuger” sina arbetare, måste man tro att det är svansen som viftar med hunden i stället för tvärt om.

Existensen av internationell kapitalism lägger åtskilliga band på en planerad ekonomi. Den hindrar att ett fullt utvecklat socialistiskt samhälle förverkligas. Den gör det omöjligt för marknadsförhållandena att försvinna. Den tvingar fram en investeringstakt som leder till en snabbare utveckling än under kapitalismen. Allt detta, som vederlägger den reaktionära utopin om ”socialismen i ett land”, är ABC för dem som är bekanta med och accepterar de väsentliga tankegångarna i Trotskijs läror. Men ingen av dessa konsekvenser säger att värdelagen bestämmer SSSR:s ekonomiska utveckling, en mindre att det finns ett enda ekonomiskt system, vilket Naville hävdar på s. 9 i sin bok. Man kan inte göra anspråk på vetenskaplig objektivitet om man som Naville citerar Preobrazjenskij och Trotskij utan att nämna att de båda uttryckligen förnekar detta om med rätta hävdar att till och med möjligheten för Sovjetunionen att genomföra en allmän industrialisering just följde på det faktum att SSSR delvis (inte helt, utan delvis) frigjort sig från värdelagens effekter och framför allt från dess reglerande roll.²¹

Sovjetunionens utvecklingslagar

Låt oss sammanfatta. Sovjetsamhället är en specifik socio-ekonomisk formation som kombinerar de *allmänna dragen* i ett övergångssamhälle mellan kapitalism och socialism, med de *särskilda drag* som får landet att framstå som ett exempel på ett omoget övergångssamhälle: låg utgångspunkt för produktivkrafterna, kapitalistisk inringning vilket medför ett enormt militärt och ekonomiskt tvång, proletariats speciellt svaga ställning i samhället alldeles efter revolutionen, samma proletariats otillräckliga nivå av teknisk utveckling och kultur etc. Utvecklingslagarna i denna socio-ekonomiska formation innefattar alltså, delvis, lagarna i alla ”övergångssamhällen” och dessutom de specifika utvecklingslagar som följer av den byråkratiska degenereringen och de kapitalistiska kvarlevorna.

I den utsträckning vi idag kan identifiera dessa lagar utifrån den historiska erfarenheten (vilket är långt i fråga om att ha sagt det sista ordet i ämnet), kan vi utvidga Trotskijs analys från ”Den förrådade revolutionen” beträffande sovjetekonomin:

1. Motsättningen mellan det församhälligande och planerade produktionssättet och kvarlevnaden av borgerliga fördelningsnormer är den grundläggande motsättningen i Sovjetunionen. Hela övergångsepoken kännetecknas av en kamp mellan planeringens logik och ”värdelagen” som ekonomins huvudregulator. ”Värdelagens” verkningar kan inte upphävas genom dekret, utan försvinner först genom produktivkrafternas tillväxt, planeringens befastande, marknadens successiva försvinnande och revolutionens internationella utbredning.
2. Under den byråkratiska förvaltningen av ekonomin kombineras denna motsättning med motsättningen mellan planens logik (proportionell och jämn ekonomisk tillväxt) och de privata konsumtionsintressena (tillägnet av materiella privilegier) hos den styrande byråkratin som viktigast sociala drivkraft för planens förverkligande.

²¹ Detta är inte den enda förvanskningen som Naville tillämpar på den vetenskapliga objektiviteten. Sålunda tar han mig på sidorna 124-125 i upptuktelse, eftersom jag med ett algebraiskt exempel visat att den maximala ackumulationstakten aldrig ger den största ökningen av den sociala produkten och därför aldrig är den optimala takten, i motsats till Navilles åsikt att försöket att i SSSR uppnå en ”maximal ackumulationstakt” skulle vara en ”lag” för regimen (s. 132). I stället för att försöka veds r lägga mitt argument – baserat på konsumtionsnivåns effekt på arbetsproduktiviteten (på investeringarnas ”effektivitet”) — anklagar Naville mig för att ”dölja” det faktum att produktivitetens tillväxt skulle innebära produktivitetstillväxt av *mer värdet*. Andå, ägnade jag, omedelbart efter den passage som Naville citerar, hela sidor till *att förkasta* just den åsikt han tillskriver mig. Jag har påpekat att församhälligad och planerad ekonomi borde se arbetsproduktivitetens tillväxt först som en ökning av den *totala produkten* sedan som en ökning av producerat bruksvärde. (*Marxist Economic Theory*, New York, Monthly Review Press, 1969, Vol. II, ss 628-31). Vilken roll spelar mervärdet i allt detta?

3. Dessa två motsättningar är besläktade med en grundläggande motsättning i produktionsförhållandena: mellan planering å ena sidan, vilken som en bekräftelse på arbetets direkt samhällliga karaktär, innehåller en tendens till jämlikhet mellan samhällets medlemmar och å andra sidan bibehållandet av hierarkiska förhållanden inom arbetsprocessen, i företagen vilket innehåller en tendens mot ökad ojämlikhet.
4. Denna motsättning växer i den utsträckning som ekonomin organiseras på basis av individuella företags lönsamhet, en lönsamhet som också får bestämma inkomsterna för arbetarna och till och med byråkraterna. Därigenom försvinner arbetets direkt samhällliga karaktär vilket innebär att de planerade förhållandena successivt upplöses eftersom beslut om priser, investeringar och produktionsinriktning återigen uppträder självständigt.
5. För att den ekonomiska tillväxten i Sovjetunionen skall kunna garantera att det icke-kapitalistiska produktionssättet överlever måste tillväxten öka och klyftan mellan arbetsproduktiviteten i SSSR och de imperialistiska länderna minska. Sovjetunionen kan inte helt frigöra sig från det tvång som den kapitalistiska inringningen utgör (för att inte tala om den militära pressen) Men den kan minska dess effekt och hindra den internationella kapitalistiska marknaden att genom värdelagens verkan framtvunga en annan inriktning i SSSR:s ekonomiska utveckling. En inriktning som skulle vara underordnad de monopolister som idag behärskar världsmarknaden.
6. I historisk måttstock finns det bara två helt skilda, lösningar på denna konflikt: Antingen konsolideras definitivt de planerade förhållandena, vilket kräver att marknadsförhållandena och de materiella stimulanserna börjar försvinna, eller också bryter värdelagens effekter igenom vilket skulle kräva att planeringen försvinner och den privata äganderätten återinförs.
7. Den första kräver en politisk revolution för att krossa byråkratins diktatur och upprätta en demokratisk centraliserad förvaltning, dvs ekonomisk och statlig planering genomförd av arbetarna, de ”förenade producenterna”. Denna process befrämjas av revolutionens internationella utbredning och produktivkrafternas snabba tillväxt.
8. Den andra lösningen förutsätter en social kontrarevolution, en kontrarevolution som kan komma att bäras upp av en del av byråkratin. Den kan inte triumfera utan att det sovjetiska proletariats motstånd krossas och den kan inte sammanlänkas med den internationella kapitalismen annat än i en nedgång i världsrevolutionen.
9. I sista hand kommer denna utveckling inte att bestämmas av kampen mellan ekonomiska styrkor eller av mekaniska återspeglningar av den ena eller andra utvecklingsnivån hos produktivkrafterna. Den kommer att avgöras genom kamp mellan levande sociala styrkor i världsskala. I denna mening och i hela det ovan nämnda sammanhanget kommer den ”subjektiva faktorn” faktiskt att förbli den avgörande faktorn för Sovjetunionens framtida öden.²²

Ernest Mandel

²² I förordet till Fernando Claudins ”Crisis del Movimiento Comunista” riktar Jorge Semprún en av de mest våldsamma anklagelserna mot Trotskij och trotskismen (Paris: Ediciones Ruedo Ibérico, 1970, ss x – xi). Enligt Semprún är Trotskijns metod begränsad till ”en subjektiv och voluntaristisk idealism”. Det är en fråga om ledarskapet. Det hade varit tillräckligt att byta ut Stalin och hans grupp. Då skulle samma partier i samma International ha åstadkommit världsrevolutionens triumf. Är detta okunnighet, illvilja eller en kombination av båda? Det tycks som om Semprún aldrig hört talas om Trotskijns *sociala* förklaring till Sovjetstatens och Internationals degenerering, nämligen att ett privilegierat socialt skikt kom till makten i SSSR och att den Kommunistiska Internationalen förvandlades till ett instrument för försvar av deras rättigheter. Han har aldrig hört talas om den maning Trotskij 1933 sände ut, att nya partier och en ny International måste skapas. För att komma från en som ”upptäckte” nödvändigheten av att bryta med stalinismen 25 eller 30 år senare, är denna” polemik” i sanning förvånansvärd.